

Микитенко В. О.,
Університетський коледж
Київського університету
імені Бориса Грінченка

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подано основні аспекти розвитку теорії мовної особистості у хронології відповідно до часу видання ключових наукових праць до початку XXI століття включно. Коротко висвітлено сучасні тенденції й підходи до окресленої проблеми. Основну увагу зосереджено на лінгводидактичних питаннях розвитку мовної особистості, термінологічних проблемах теорії.

Ключові слова: *мовна особистість, мовленнєва особистість, комунікативна особистість, цільовий та методологічний підходи до поняття «мовна особистість».*

В умовах сьогодення одним із провідних напрямів розвитку мовної особистості студентів багатoproфільних коледжів є надання пріоритету такій організації освітнього процесу, котра забезпечує органічну єдність змісту навчання української мови, сучасних форм, новітніх технологій і засобів оцінки якості знань, уможлиблює суттєву індивідуалізацію і диференціацію змісту навчання, орієнтує на узагальнення, систематизацію й поглиблення знань української мови, формує вміння самостійно здобувати знання і використовувати їх у практичній діяльності. Тож головною метою сучасної освіти є формування у майбутнього фахівця здатності до самопізнання, саморозвитку, самовираження, самореалізації, активної праці. Успішна участь особистості в суспільних процесах, задоволення власних практичних потреб кожного значною мірою залежить від його здатності до ефективної комунікації, адже сучасні випускники вищих навчальних закладів повинні володіти ґрунтовними теоретичними знаннями та практичними навичками, розвинутими творчими якостями та високою професійною майстерністю. На сучасному етапі розвитку теорія мовної

особистості відзначається значним обсягом інформації, що зумовлено її міждисциплінарним характером. Тож постала необхідність у систематизації й узагальненні основних положень, у чому й полягає актуальність обраної теми.

Мета статті – відобразити розвиток теорії мовної особистості у хронологічному зрізі.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення таких **завдань**:

1. Проаналізувати праці науковців щодо висвітлення в них основних положень теорії мовної особистості.
2. Систематизувати та відобразити розвиток теорії мовної особистості у хронологічній послідовності.
3. Узагальнити результати дослідження у висновках.

Аналіз наукової літератури показав, що попри доволі часте вживання поняття «мовна особистість» (далі – МО), на сьогодні відсутнє його однозначне трактування. Тлумачення досліджуваного поняття характеризується багатоаспектністю. Дослідження зі з'ясування його сутності здійснювались у межах лінгвістики (Д. Анікін, Ф. Бацевич, Й. Вайсгербер, В. Виноградов, Ю. Караулов, О. Селіванова та ін.), літературознавства (О. Даниліна, І. Синиця та ін.), методики навчання літератури (О. Мороз, О. Семенов та ін.), когнітивістики (Н. Бардіна, Л. Славова та ін.), лінгвопрагматики (Т. Радзієвська, Е. Тарасова та ін.), психології (Е. Берн, О. Лавриненко та ін.), психолінгвістики (О. Мурашов, О. Леонтьєв та ін.), соціології (В. Махінов та ін.), соціолінгвістики (О. Ємельянова, Ю. Прохоров, Ю. Римашевський та ін.), лінгвокультурології (Є. Алещенко, Н. Арутюнова, С. Воркачов, В. Воробйов, В. Карасик, В. Красних, В. Маслова та ін.), теорії міжкультурної комунікації (Л. Клобукова, Н. Петлюченко, С. Потапенко, О. Семенюк, С. Сухих та ін.), лінгводидактики (О. Біляєв, Г. Богін, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Н. Дика, Т. Донченко, С. Єрмоленко, С. Караман, Л. Мацько, А. Нікітіна, С. Омельчук, Л. Паламар, М. Пентиліук, Т. Симоненко, І. Хом'як, О. Хорошковська, І. Халєєва, Л. Халяпіна, Г. Шелехова та ін.).

Попри плюралізм трактувань, учені згодні з тим, що поняття «МО» фігурує здебільшого саме в антропоцентричних напрямках наукових досліджень, проте його міждисциплінарність зумовлює складність і неоднозначність підходів до визначення змістової наповненості, структури, критеріїв і способів опису цього терміна.

Варто зазначити, що теорія МО не нова і сягає своїм корінням ще часів Стародавньої Греції, зокрема її витoki вбачаємо ще у дослідженнях Арістотелем особливостей ораторського мистецтва. Загалом, і ритор, і аудиторія (як опонент, так і пропонент) можуть розглядатися як імпліцитні МО, а вплив промови на реципієнтів, особливості побудови виступу – як вплив на МО або часткову реалізацію МО тощо.

Вагоме значення для постання теорії МО мали праці мовознавців ХІХ ст. Зокрема, висловлені думки В. фон Гумбольдта щодо зв'язку мови і мислення, мови і нації, мови і народу. Не менш значущими були основні положення праць представників психологічної парадигми вивчення мови (О. Потебня, Г.Штейншталь). Ще у середині ХІХ ст. О. Потебня підкреслював, що «мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства» [10, 48].

У контексті нашого дослідження необхідно згадати й про працю Ф.Буслаєва «Про викладання вітчизняної мови» (1867 р.), характеризуючи яку, Ю. Караулов підкреслив, що науковцем вперше було вжито поняття особистості учня в якості об'єкта впливу вчителя у процесі навчання рідної мови [7, 15].

Злам ХІХ та ХХ ст. відзначився працями І. Будуен де Куртене та О.Шахматова, цінними для розвитку окресленої теорії увагою до мови окремої людини. Важко недооцінити науковий доробок й представників системного підходу до вивчення мови, зокрема Ф. де Соссюра, який чітко розрізнив поняття мови, мовлення і мовленнєвої діяльності, а також відзначав соціальний характер мови.

У 1905 році світ побачила книга К. Ажежа «Людина, що говорить: вклад лінгвістики у гуманітарні науки», яка підкреслила зміщення акцентів у

мовознавчій науці на антропоцентричний аспект. І хоч автор ще не використовує термін «МО», а саму мову розглядає узагальнено як родову здатність людини, для нашого дослідження ця праця важлива тим, що у ній чи не вперше з'являється дефініція *homo loquens*. Оскільки на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки більшість дослідників розмежовують поняття «МО» і «*homo loquens*», однак вважають, услід за Ю. Карауловим, що у лінгводидактиці МО переважно досліджується узагальнено, тобто саме як *homo loquens*, вважаємо за необхідне дещо відійти від певної хронології і конкретизувати окреслені терміни у нашій праці.

Цікавою є позиція О. Чувакіна. Він зазначає, що «*homo loquens* не є об'єктом жодних інших наук, окрім філологічних. Філологічні науки не можуть обійтись без фігури *homo loquens*: вона постає у вигляді розповідача й співака, автора й читача, того, хто веде телевізійне шоу й радіожурналіста, того, хто творить текст і споживає його, вона присутня у тексті усному, письмовому і, відповідно, електронному» [12, 10]. Під самим терміном *homo loquens* науковець розуміє людину, яка говорить (пише), слухає (читає), а у широкому значенні – людину, яка бере участь у вербальній комунікації [12, 146], тобто автор по суті змальовує людину через її здатність здійснювати мовленнєву діяльність. Він підкреслює, що «поняття *homo loquens* позначає людину, яка здійснює за допомогою природної мови діяльність для створення і сприйняття тексту, що вміщує будь-який вид реальності» [12, 158].

Для нашого дослідження суттєвим є розмежування О. Чувакіним понять МО і *homo loquens*. Зазначимо, що МО науковець трактує услід за Ю. Карауловим, а відмінність між цими поняттями пояснює так: «...під впливом сприйнятого тексту той, хто слухає (читає) змінює / зберігає свої поведінку, погляди, здійснює / не здійснює якісь дії, операції, виникають зміни в його емоційній сфері. Характер протікання цих процесів і вивчається теорією мовної особистості як одним із напрямів у сучасній лінгвістиці» [12, 155].

Враховуючи все вищевикладене, поділяємо думку О. Глазової про те, що «*homo loquens* – це особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва

діяльність, що включає як процеси породження, так і сприйняття мовленнєвих повідомлень» [4, с. 29]. Тобто ця дефініція характеризується сукупністю здатностей людини. Натомість МО має системний характер і відзначається сукупністю компетентностей.

Повертаючись до діахронічного аспекту теорії МО, варто згадати працю німецького вченого Й.-Л. Вайсгербера «Рідна мова і формування духу» (1928-1929 рр.), присвячену проблемам саме рідної мови (будь-якої) як рушійної сили розвитку людства в цілому і культури окремих груп людей.

У радянському науковому просторі вперше словосполучення «МО» було вжито В. Виноградовим у праці «Про мову художньої прози» (1930), хоч сам термін не був обґрунтованим і вживався швидше у лінгвістичному аспекті, у контексті дослідження мовної реалізації особистості автора / персонажа у художньому творі.

Спроби ж теоретичного осмислення терміна «МО» можна датувати 80-тими роками ХХ ст. Зокрема, у 1984 р. Г. Богін підкреслює значущість цієї дефініції як центральної у лінгводидактиці й розуміє її як «людину, що розглядається з погляду її готовності виробляти мовленнєві вчинки, створювати й сприймати твори мовлення» [2, 1]. Згодом, учений розробляє кубічну модель МО (конкретні параметри МО виводяться в результаті співвіднесення трьох вісей, що позначають відповідно мовні аспекти, види мовленнєвої діяльності, рівні готовності до мовленнєвої діяльності), виокремивши п'ять рівнів, які відображають етапи розвитку МО [3].

Неабияке значення для розвитку теорії МО мала праця Ю. Караулова «Російська мова і мовна особистість» (1987 р.) [7], оскільки сформульовані вченим положення стали ключовими в окресленій теорії та становлять основу всіх наукових пошуків у царині МО й до нині. Науковець тлумачив МО як «особистість, виражену в мові (текстах) і через мову, особистість реконструйовану в основних своїх рисах на основі мовних засобів» [7, 38]. Він розробив ієрархічну трирівневу модель МО, відповідно до якої визначив такі рівні: вербально-семантичний (у 2003 р. даючи визначення терміна МО в науковій

праці «Російська мова: Енциклопедія» Ю.Караулов змінить назву зазначеного рівня на «вербально-граматичний», яку вважаємо більш доцільною); 2) когнітивний; 3) прагматичний.

У 1991 році в науковій праці «Мова і особистість» Г. Ейгер та І.Раппопорт відзначають необхідність врахування як знань, так і вмінь людини при характеристиці МО.

У 1994 році вийде збірка наукових праць «Мовна особистість: проблеми значення і смислу», цінна для нашого дослідження вміщеною у ній статтею І.Сентенберга, у якій науковець запропонує розмежовувати поняття «сукупна МО» й «індивідуальна МО». Услід за ним, 2005 року, О. Ворожбітова вкаже на доцільність використання термінів «колективна МО» і «групова МО».

Кінець ХХ ст. у вітчизняній лінгводидактиці позначився розвитком цільового підходу (за Ю. Карауловим у лінгводидактиці є два підходи до розуміння МО: цільовий та методичний). 1996 року Л. Мацько подає таке тлумачення: «це людина, яка не тільки знає українську мову, а й здатна творчо самовиражатися рідною мовою, пропагувати її, захищати й розвивати, тобто ставитися до неї свідомо, з почуттям відповідальності за її долю» [8, с. 68]. Роком пізніше М. Пентилюк підкреслить, що це людина, яка «вільно й легко висловлюється рідною мовою за будь-яких життєвих обставин, виявляючи високий рівень мовної культури, дбаючи про якість свого мовлення» [9, с. 11]. Тоді ж вийде Державний стандарт загальноосвітньої середньої школи, де його укладачі відзначають, що МО – це «людина, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення» [5, с. 16]. Варто також зазначити, що вагомим внеском у розбудову лінгводидактичного аспекту вивчення МО стане дисертаційне дослідження Л. Паламар «Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості».

У 2000 році Т. Симоненко буде захищено кандидатську дисертацію, у якій обґрунтовано доцільність вживання терміна «національно-мовна особистість».

Початок ХХІ ст. можна охарактеризувати стрімким розвитком теорії МО через увагу міждисциплінарних наукових напрямків до самого феномену МО і, як наслідок, полемікою щодо розмежування понять «мовна особистість», «мовленнєва особистість», «комунікативна особистість».

Цікавою є думка А. Сотникова, який зауважує, що з плином часу поняття «мовленнєвої особистості» дещо випало з наукового вжитку, а «в сучасній лінгвістиці існують дві концепції, а саме, мовної особистості та комунікативної особистості». Цінність для нашого дослідження має також поданий науковцем порівняльний аналіз окреслених дефініцій: «1) Поняття «мовна особистість» ширше за поняття «комунікативна особистість». Представниками цього підходу є В. Соколова, С. Воркачев, С. Галстян. За ними, мовна особистість представлена у чотирьох вимірах: мовній, мовленнєвій, комунікативній та категорії мислення; 2) Поняття «мовна особистість» та «комунікативна особистість» ототожнюються. В. Карасик зазначає, що в умовах спілкування мовна особистість може розглядатися як комунікативна особистість; 3) Поняття «комунікативна особистість» ширше за поняття «мовна особистість». Наприклад, В. Конецкая вважає, що поняття «комунікативна особистість» передбачає залучення характеристик що пов'язуються як з вербальним, так і не вербальним кодами комунікації» [11, 142-143].

На нашу думку, доцільно говорити про «мовленнєву особистість» та «комунікативну особистість», коли йдеться про вияв МО у конкретному аспекті: чи мовлення, чи комунікації. Таке бачення проблеми сформулювалось під впливом сучасних здобутків вітчизняної лінгвосинергетики. Зокрема, ми поділяємо думку Т. Домброван щодо доцільності переходу у сучасному лінгвістичному знанні від дихотомії «мова – мовлення» до тріади «мова – мовлення – комунікація», квінтесенцією якої й вважаємо МО, на основі чого виділяємо у її структурі мовну, мовленнєву й комунікативну компетентності як ключові.

Загалом, досліджуючи сучасний стан розвитку теорії МО, погоджуємось з думкою І. Блинової, яка характеризує його такими особливостями:

«переміщенням фокусу інтересу у всіх гуманітарних галузях від елітарної людини до простої смертної, від авторитету до міноритету і від епохального історичного часу до повсякденності і буденності; поживленням інтересу до проблеми способів існування мови (мова-система, мова-текст, мова-здатність), а також успіхами психолінгвістики у вивченні мовної здатності людини. Під МО, як бачимо, потенційно розуміється будь-який носій мови, а спосіб зображення (вивчення і опису) МО припускає відтворення її структури на основі породжених і сприйнятих нею текстів» [1, 15]. Варто також зазначити, що сучасна лінгводидактика характеризується зміщенням акцентів з проблем формування окремих компетентностей МО на цілісний її розвиток, про що свідчить, зокрема, зауваження Н. Дикої, яка наголошує, що «робота над формуванням мовної особистості має бути систематичною, послідовною, структурною і базуватись на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, процесі реалізації мовних одиниць у мовленнєвих аспектах, а також активізації внутрішніх резервів учнів: їхнього мислення та вже здобутих знань» [6, с. 35].

Зауважимо, що здійснений екскурс у процес становлення і розвитку теорії МО не претендує на вичерпність і є лише спробою систематизації ключових, на наш погляд, аспектів окресленої проблеми.

Література:

1. Блинова І. А. Мовна особистість письменника-прозаїка у взаємодії композиційно-мовленнєвих форм: Монографія / І. А. Блинова. – Дніпропетровськ: «Літограф», 2016. – 280 с.
2. Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.02.01 / Г. И. Богин. – Л., 1984. – 31 с.
3. Богин Г. И. Типология понимания текста: учеб. пособие / Г. И. Богин. – Калинин: КГУ, 1986. – 87 с.

4. Глазова О. Мовна особистість як homo loquens – людина, яка творить і сприймає висловлювання / О. Глазова. // Методичні діалоги. – 2014. – №1-2. – С. 23-29.
5. Державний стандарт загальноосвітньої школи. Українська мова // Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 16.
6. Дика Н. Реалізація концепту мовної особистості у сучасній лінгводидактиці / Н. Дика. // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2016. – Вип.2. – С. 32-36.
7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Изд. 6-е. – М.: URSS, 2007. – 263 с.
8. Мацько Л. І. Українська мова і формування національної свідомості / Л.І.Мацько // Педагогіка та психологія. – 1996. – №1. – С. 67-70.
9. Пентиліук М. І. Основні аспекти навчання рідної мови / М. І. Пентиліук // Початкова школа. – 1997. – № 4. – С. 10-12.
- 10.Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. // Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
- 11.Сотников А. В. Мовна особистість: стан та методи дослідження / А.В.Сотников // Лінгвістика ХХІ століття. – 2015. – С. 141-148.
- 12.Чувакин А. А. Основы филологии: учеб. пособие / А. А. Чувакин; под ред. А. И. Куляпина. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 240 с.